

Chapter

8

การพัฒนาความมั่นคงชาวนาไทย ในเขตอีสานใต้ของประเทศไทย

Security Development for Thai Farmers in the Esarn-tai Region of Thailand

สิริพัฒน์ ลากจิตร*

สุทธนู ศรีไสย์**

สุพจน์ บุญวิเศษ***

* นิสิตหลักสูตรรัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชายุทธศาสตร์และความมั่นคง คณะรัฐศาสตร์และ
นิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

** รองศาสตราจารย์ ดร., อาจารย์ที่ปรึกษาดุษฎีนิพนธ์

*** รองศาสตราจารย์ ดร., อาจารย์ที่ปรึกษาดุษฎีนิพนธ์ อาจารย์ประจำคณะรัฐศาสตร์และ
นิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้ มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อศึกษาความสัมพันธ์เชิงเหตุผลระหว่างปัจจัยสำคัญตามแบบจำลองสมการโครงสร้าง และนำเสนอแนวทางที่เหมาะสมต่อการพัฒนาความมั่นคงให้ชาวนาไทยเขตอีสานใต้ของประเทศไทย ข้อมูลได้มาจากแบบสอบถามตัวแทนชาวนา 5 จังหวัด อุบลราชธานี ศรีสะเกษ สุรินทร์ บุรีรัมย์ และนครราชสีมา จำนวน 400 คน โดยการเลือกสุ่มแบบหลายขั้นตอน สถิติที่ใช้ได้แก่ จำนวน ร้อยละ ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน การวิเคราะห์องค์ประกอบเชิงยืนยัน และการวิเคราะห์เส้นทาง โดยใช้โปรแกรม LISREL แบบ Basic Model ผลการศึกษาพบว่า 1) โดยรวมสภาพปัญหาความมั่นคงของชาวนาเขตพื้นที่อีสานใต้ อยู่ในระดับสูง ($P < .05$) และพบว่า มี 2 ใน 3 ปัจจัยมีปัญหอยู่ในระดับสูง ($P < .05$) ได้แก่ ปัจจัยด้านเศรษฐกิจพอเพียง และด้านการจัดการทำนา ส่วนด้านนโยบายรัฐต่อชาวนาไทย อยู่ในระดับปานกลาง 2) ทุกองค์ประกอบที่ศึกษาเป็นองค์ประกอบสำคัญเชิงยืนยัน 3) ความสัมพันธ์เชิงเหตุผลตามแบบจำลองฯ มีค่าสถิติเป็นไปตามข้อตกลงคือ $\text{Chi-square} = 174.92$, $\text{df} = 270$, $\text{P-value} = 1.000$, $\text{RMSEA} = 0.000$ และพบว่า ในสภาพปัจจุบันชาวนาที่มีความมั่นคง จะได้รับอิทธิพลทางตรงมาจากปัจจัยด้านเศรษฐกิจพอเพียง ในระดับปานกลาง และด้านการจัดการทำนา ในระดับต่ำ ขณะเดียวกันได้รับอิทธิพลทางอ้อมมาจากปัจจัยด้านนโยบายรัฐต่อชาวนาไทย ในระดับปานกลาง โดยส่งผ่านปัจจัยด้านเศรษฐกิจพอเพียง และปัจจัยด้านการจัดการทำนา และได้รับอิทธิพลทางอ้อมจากปัจจัยด้านเศรษฐกิจพอเพียง ในระดับต่ำ โดยส่งผ่านปัจจัยด้านการจัดการทำนา และ 4) แนวทางที่เหมาะสมในการพัฒนาความมั่นคงชาวนาที่ถูกพัฒนาขึ้นมา มี 7 แนวทาง ได้แก่ (1) จัดอบรมเพิ่มความรู้ให้เกษตรกร (2) ตั้งสถาบันการศึกษาเฉพาะทางเกี่ยวกับชาวนา (3) จัดโครงการสัญจรวิถีการเกษตร (4) จัดหน่วยงานที่ปรึกษากฎหมายชาวนา (5) จัดตั้งเครือข่ายการมีส่วนร่วม

ของชาวนากับหน่วยงานชลประทาน (6) จัดตั้งกลุ่มการตลาดของชาวนา และ
7) จัดตั้งธนาคารเพื่อการทำนาอย่างยั่งยืน

คำสำคัญ: การพัฒนา/ ความมั่นคง/ ชาวนาไทย/ อีสานใต้

Abstract

The main objectives of this study were to study causal relationships among crucial factors with structural equation model, and to present appropriate approaches on the security development for Thai Farmers in Esarn-tai Region of Thailand. Data from a set of 400 Thai farmer questionnaires of 5 provinces, namely Ubonratchathani, Surin, Sri-saket, Buriram, and Nakornrachasima, with multi-stage random sampling, were collected. These statistics were employed: frequency, percentage, mean, standard

deviation, confirmatory factor analysis, and path analysis by using LISREL program with Basic Model. Research findings were as follows: 1) A whole of Thai Farmers' Security Situation in Esarn-tai Region were at the high level ($P < .05$). Also, it revealed that 2 in 3 aspects were at the high level ($P < .05$), namely Sustainable economics and Work in the rice field aspects. Moreover, Policy on Thai farmer aspect was at the moderate level; 2) Every examined components were as crucial confirmatory components of the model; 3) Causal relationship study with the structural equation model, these statistics were accepted: Chi-square = 174.92, $df = 270$, $P\text{-value} = 1.000$, $RMSEA = 0.000$. It revealed that Thai

farmers' security, most of them received direct effects from Sustainable economic aspect at moderate level and Working in the rice field aspects at low level. Moreover, it received an indirect effect from Policy on farmer aspect at moderate level through both Sustainable economics and Working in the rice field aspects. Again, it received an indirect effect from Sustainable economics aspect at the low level through Working in the rice field aspect; and 4) Seven appropriate approaches were created for developing the Thai farmers' security: (1) Training for increasing knowledge to farmers, (2) Building special institutes for farmers, (3) Providing the famer ways project, (4) Providing the law guidance unit to farmers, (5) Formulating participation network between farmers and irrigation unit, (6) Building the marketing group of farmers, and (7) Establishing the bank for sustainable working in the rice field.

Keywords: Development/ Security/ Thai Farmers/ Esarn-tai Region

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

“ชาวนา” ได้รับการยกย่องว่าเป็นกระดูกสันหลังของชาติ ที่มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตคนไทยมาช้านาน เป็นผู้ผลิตข้าวซึ่งเป็นอาหารหลักให้กับคนไทย ภูมิปัญญาที่ได้รับการถ่ายทอดจากชาวนาสู่อนุชนรุ่นหลัง ทำให้มีการพัฒนาการผลิตข้าวได้อย่างเพียงพอ และเป็นสินค้าออกที่สำคัญทำรายได้แก่ประเทศ ภูมิปัญญาเหล่านี้ถือเป็นสมบัติทางวัฒนธรรมของสังคมไทยที่มีความผูกพันแนบแน่นกับวิถีชีวิตคนไทย จากข้อมูลสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตรระบุว่า ชาวนาเป็นชนกลุ่มใหญ่ของประเทศ ประมาณร้อยละ 25 ของ

ประชากรไทยหรือประมาณ 17.5 ล้านคน (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2556) เป็นชาวนาอาศัยในชนบท กระจายไปทั่วทุกหมู่บ้าน ตำบล เหมือนกับเกษตรกรทั่วไป พื้นที่การเพาะปลูกข้าวส่วนใหญ่อยู่ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่ปลูกข้าวมากที่สุดทั้งนาปีและนาปรังประมาณ 33 ล้านไร่ หรือประมาณร้อยละ 51 ของพื้นที่นาทั้งประเทศ แต่ปริมาณการผลิตข้าวต่อไร่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือต่ำกว่าภาคกลาง ตามสัดส่วน 334 : 601 กิโลกรัมต่อไร่ สาเหตุสำคัญหนึ่งก็คือ พื้นที่นาของภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นน่าน้ำฝน อาศัยธรรมชาติในการปลูกข้าว มีพื้นที่นาที่อยู่ในเขตชลประทานเพียง 3.74 ล้านไร่เท่านั้น ที่เหลืออาศัยน้ำฝนปลูกข้าวได้เพียงปีละ 1 ครั้ง กอปรกับพื้นที่นาส่วนใหญ่เป็นนาดอน ผลผลิตต่อไร่จึงต่ำ (คณะกรรมการการเกษตรและสหกรณ์วุฒิสภา, 2553)

“อีสานใต้” เป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญ อยู่ทางตอนล่างของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วยพื้นที่ 5 จังหวัด ได้แก่ นครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี มีประชากร 8,934,730 คน (สำนักงานสถิติแห่งชาติ, 2558) ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกร อีสานใต้นับเป็น 5 จังหวัดอันดับแรกที่มีเนื้อที่เพาะปลูกข้าวมากที่สุด (สำนักเศรษฐกิจการเกษตร, 2558) ส่วนใหญ่ปลูกข้าวได้ปีละครั้ง เป็นน่าน้ำฝน เนื่องจากอยู่ไกลแหล่งน้ำ ชลประทาน กอปรกับสภาพดินฟ้าอากาศมีการเปลี่ยนแปลงภาวะฝนแล้ง ภัยธรรมชาติ ทำให้การผลิตข้าวไม่คุ้มทุน ทำให้เกษตรกรมีหนี้สินเพิ่มขึ้น (กฤษณา นาโสภ, 2552; สมพร อิศวิลานนท์, 2556; ประเวศ วะสี, 2557) ชาวนาชนบทที่ยังครอบครองที่ดินขนาดเล็ก ต้นทุนการผลิตสูง ราคาผลผลิตต่ำ และค่าใช้จ่ายในครัวเรือนสูง ตามวัฒนธรรมการบริโภคสมัยใหม่ (ประภาส ปิ่นตบแต่ง, 2558) วิธีการดำรงชีวิตของประชากรในหมู่บ้านอีสานใต้ในปัจจุบันจึงเปลี่ยนแปลงไปจากวิถีชีวิตสังคมเกษตรที่เรียบง่ายและสงบร่มเย็น บางครอบครัวหมดหวังกับอาชีพเกษตรกร จึงต้องจัดสรรแรงงานในครัวเรือนไปหารายได้จากภาคนอกเกษตร เป็นสาเหตุสำคัญทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง

ทางเศรษฐกิจของชุมชนและหมู่บ้าน นอกจากนี้ การพัฒนาของระบบทุนนิยมไทยมักทำให้ภาคเกษตรอ่อนแอ ซึ่งท่ามกลางแรงบีบคั้นทางเศรษฐกิจอันเป็นปัญหาเชิงโครงสร้างที่ยากต่อการเยียวยา ชวนาพยายามต่อสู้ดิ้นรนที่จะนำพาชีวิตและครอบครัวให้อยู่รอดและมีชีวิตที่ดีขึ้น (มณีมัย ทองอยู่, 2549) จากสถานการณ์วิกฤติและปัญหาที่เกิดขึ้นกับชาวนาไทย ผลผลิตและรายได้จากการทำเกษตรกรรมไม่เพียงพอต่อการยังชีพ ใช้ต้นทุนการผลิตสูง ราคาข้าวตกต่ำไม่แน่นอน มีหนี้สินพอกพูน ปัญหาดินและแหล่งน้ำ ภัยธรรมชาติ รวมถึงปัญหาจากการพัฒนาประเทศ นโยบายรัฐและกลไกภาครัฐ ฯลฯ ทำให้ชาวนาส่วนใหญ่ผลิตข้าวไม่คุ้มทุน เผชิญกับความเสี่ยงที่เกิดขึ้น ประเด็นเหล่านี้จึงทำให้ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาเพื่อหาแนวทางการพัฒนาความมั่นคงให้กับชาวนาไทย และเป็นการสร้างหลักประกันความมั่นคงให้กับชีวิตของชาวนาได้มีศักดิ์ศรีเทียบเท่าอาชีพอื่น และเพื่อสร้างคุณภาพและลดความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและสังคมต่อไป

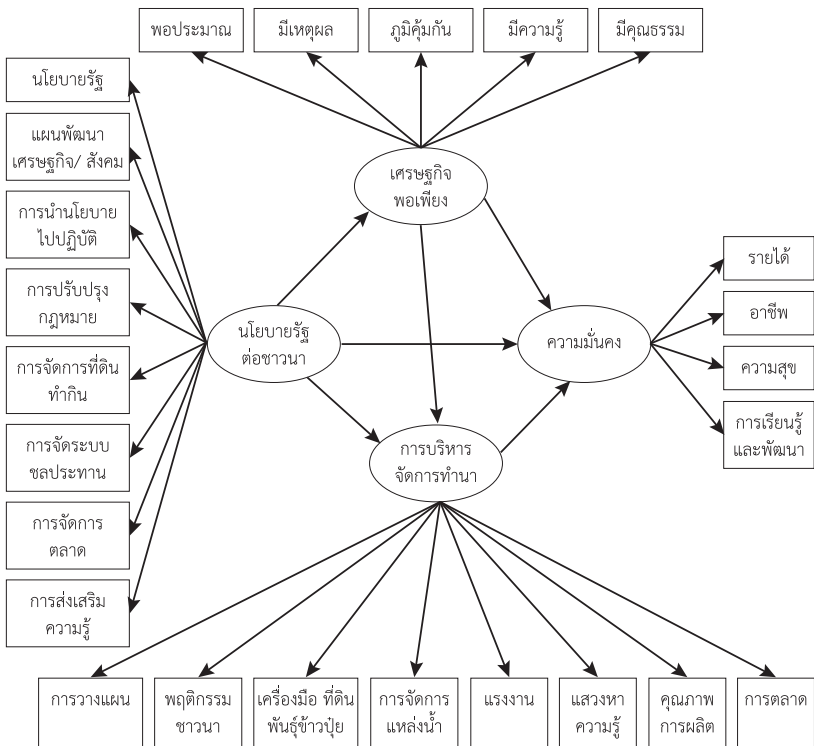
วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาสภาพของปัจจัยการพัฒนาความมั่นคงของชาวนาไทยในเขตพื้นที่อีสานใต้
2. เพื่อวิเคราะห์องค์ประกอบเชิงยืนยันตามแบบจำลองสมการโครงสร้างเกี่ยวกับการพัฒนาความมั่นคงของชาวนาไทยในเขตพื้นที่อีสานใต้
3. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์เชิงเหตุผลระหว่างปัจจัยสำคัญตามแบบจำลองสมการโครงสร้างเกี่ยวกับการพัฒนาความมั่นคงของชาวนาไทยในเขตพื้นที่อีสานใต้
4. เพื่อเสนอแนวทางที่เหมาะสมต่อการพัฒนาความมั่นคงให้ชาวนาไทยในเขตพื้นที่อีสานใต้

แนวคิด ทฤษฎี และเหตุผล

จากการทบทวนความรู้และแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาความมั่นคงของชาวนาไทย ผู้วิจัยได้พัฒนาโมเดลความสัมพันธ์เชิงเหตุผลและได้กำหนดตัวแปรแฝง (Latent Variable) และตัวแปรเชิงสังเกต (Observed Variable) ใช้ในการศึกษา ดังภาพที่ 1 และมีรายละเอียดดังนี้

ภาพที่ 1 แบบจำลองโครงสร้างเต็มรูปแบบ (Full Path Model) การพัฒนาความมั่นคงของชาวนาไทยเขตพื้นที่อีสานใต้ของประเทศไทย

ตัวแปรแฝง (Latent Variable) ที่ 1: นโยบายรัฐต่อชาวนาไทย (ใช้สัญลักษณ์ Government Policies) ได้ประยุกต์จากแนวคิดของ แครนซ์ (Krantz, 2001) และประเวศ วะสี (2557) มาใช้เป็นตัวแปรแฝง (Latent Variable) และมีตัวแปรเชิงสังเกต (Observed Variable) 8 ด้าน ประกอบด้วย 1) นโยบายรัฐ 2) แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม 3) กลยุทธ์การนำนโยบายไปปฏิบัติ 4) การปรับปรุงกฎหมาย 5) การจัดการที่ดินทำกิน 6) การจัดการระบบชลประทาน/ น้ำ 7) การจัดการตลาด และ 8) การส่งเสริมความรู้

ตัวแปรแฝง (Latent Variable) ที่ 2: เศรษฐกิจพอเพียง (ใช้สัญลักษณ์ Sufficiency Economy) ผู้วิจัยได้นำแนวคิด หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ตามแนวคิดของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช มาใช้เป็นตัวแปรแฝง (Latent Variable) และมีตัวแปรเชิงสังเกต (Observed Variable) จำนวน 5 ด้าน ประกอบด้วย 1) การอยู่อย่างพอประมาณ 2) การมีเหตุผล 3) การมีภูมิคุ้มกัน 4) การมีเงื่อนไขความรู้ และ 5) การมีเงื่อนไขคุณธรรม

ตัวแปรแฝง (Latent Variable) ที่ 3: การบริหารจัดการทำนา (ใช้สัญลักษณ์ Management) ผู้วิจัยได้ประยุกต์แนวคิดของ แครนซ์ (Krantz, 2001); มาซาวด์ และคณะ (Masoud and et al., 2015); เสรี พงศ์พิศ (2556) มาใช้เป็นตัวแปรแฝง (Latent Variable) และมีตัวแปรเชิงสังเกต (Observed Variable) 8 ด้าน ประกอบด้วย 1) การวางแผน 2) พฤติกรรมชาวนา 3) เครื่องมือ-ที่ดิน-พันธุ์ข้าว-ปุ๋ย 4) การจัดการแหล่งน้ำ 5) แรงงาน 6) การแสวงหาความรู้ 7) การพัฒนาคุณภาพผลผลิต และ 8) การตลาด

ตัวแปรแฝง (Latent Variable) ที่ 4: การพัฒนาความมั่นคง (ใช้สัญลักษณ์ Security) ของชาวนาไทยในเขตอีสานใต้ ผู้วิจัยได้นำแนวคิดของ กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์ (2554) มาใช้เป็นตัวแปรแฝง (Latent Variable) และมีตัวแปรเชิงสังเกต (Observed Variable) 4 ด้าน

ประกอบด้วย 1) ด้านการเงิน 2) ด้านอาชีพ 3) ด้านความสุข และ 4) ด้านการเรียนรู้และพัฒนา

วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงสำรวจและพรรณนา (Survey & Descriptive Research Studies) ใช้กลุ่มตัวอย่างที่เป็นตัวแทนชาวนาในเขตพื้นที่อีสานใต้ 5 จังหวัดคือ นครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี จำนวน 400 คน จากประชากรทั้งหมด 8,526,992 คน กำหนดขนาดกลุ่มตัวอย่างโดยใช้ตารางของ เครจซี่ และมอร์แกน (Krejcie & Morgan, 1970, pp. 607-610 อ้างถึงใน สุทธนู ศรีไสย์, 2551, หน้า 132-133) และใช้การเลือกสุ่มแบบหลายขั้นตอน (Multi-stage Random Sampling) นอกจากนี้ ผู้วิจัยได้ไปเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยตนเองและให้ผู้ช่วยนักวิจัยเก็บให้ โดยเริ่มเก็บรวบรวมข้อมูลตั้งแต่วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๕๗ ถึงธันวาคม พ.ศ. ๒๕๕๘ สถิติที่ใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูลคือ จำนวน ร้อยละ ค่าเฉลี่ย ส่วนเบี่ยงเบนมาตรฐาน การทดสอบค่าทีแบบ One-sample t-test การวิเคราะห์องค์ประกอบเชิงยืนยันตามโครงสร้าง (Confirmatory Factor Analysis) และการวิเคราะห์เส้นทาง (Path Analysis) โดยใช้โปรแกรม LISREL Version 8.72 แบบ Basic Model สำหรับเกณฑ์ที่ใช้ในการพิจารณาความสัมพันธ์เชิงเหตุผล ใช้เกณฑ์ของดีวีว และเป็ค (Devore and Peck) (สุทธนู ศรีไสย์, 2551, หน้า 219) หลังจากนั้นได้นำผลการวิเคราะห์มาร่างแนวทางที่เหมาะสม แล้วนำเสนอผู้ทรงคุณวุฒิ 17 คนร่วมกันสนทนากลุ่ม (Focus group) แล้วนำข้อเสนอแนะมาปรับแก้ไขต่อไป

ผลการวิจัย

1. สภาพปัญหาความมั่นคงของชานนาไทยเขตพื้นที่อีสานใต้โดยรวมอยู่ในระดับสูง เมื่อเปรียบเทียบกับเกณฑ์ที่ตั้งไว้ และเมื่อพิจารณารายละเอียดภาพรวมพบว่า มีปัจจัยอยู่ 2 ใน 3 ด้าน มีปัญหาอยู่ในระดับสูงอย่างมีนัยสำคัญที่ระดับ .05 ได้แก่ ปัจจัยด้านเศรษฐกิจพอเพียง และด้านการจัดการทำนา ส่วนปัจจัยด้านนโยบายรัฐต่อชานนาไทย อยู่ในระดับปานกลาง ซึ่งข้อค้นพบดังกล่าวไม่เป็นไปตามสมมติฐานที่ตั้งไว้

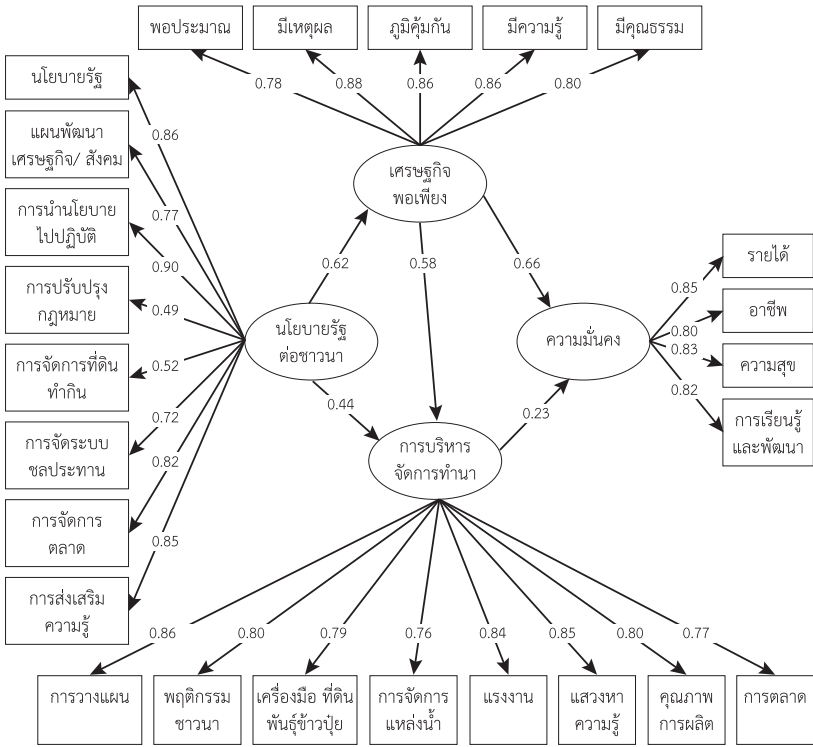
2. การวิเคราะห์องค์ประกอบเชิงยืนยันยืนยันพบว่า ตัวแปรเชิงสังเกตของปัจจัยทุกตัวเป็นองค์ประกอบสำคัญเชิงยืนยัน ดังตารางที่ 1 และภาพที่ 2

3. การศึกษาความสัมพันธ์เชิงเหตุผลตามแบบจำลองสมการโครงสร้างได้ค่าสถิติเป็นไปตามข้อตกลงคือ $\text{Chi-square} = 174.92$, $\text{df} = 270$, $\text{P-value} = 1.000$, $\text{RMSEA} = 0.000$ และผลการวิจัยพบว่า ชานนาที่มีความมั่นคงส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลทางตรงมาจากปัจจัยด้านเศรษฐกิจพอเพียง ในระดับปานกลาง และด้านการจัดการทำนา ในระดับต่ำ และได้รับอิทธิพลทางอ้อมมาจากปัจจัยด้านนโยบายรัฐต่อชานนาไทย ในระดับปานกลาง โดยส่งผ่านปัจจัยด้านเศรษฐกิจพอเพียง และปัจจัยด้านการจัดการทำนา และได้รับอิทธิพลทางอ้อมจากปัจจัยด้านเศรษฐกิจพอเพียง ในระดับต่ำ โดยส่งผ่านปัจจัยด้านการจัดการทำนา ดังภาพที่ 2 ดังนั้น สามารถสรุปและแปลความหมายตามแบบจำลองได้ดังนี้

ตารางที่ 1 ภาพรวมแต่ละปัจจัยสภาพปัญหาการพัฒนาความมั่นคงของ
 ชาวนาไทยในเขตพื้นที่อีสานใต้

ปัจจัย		เกณฑ์ 70% หรือ 3.5/5 ของ 5 Scales			
		\bar{x}	S.D	t-value	แปล ความหมาย
1.	ด้านนโยบายรัฐต่อชาวนาไทย (ใช้สัญลักษณ์ Policy)	3.52	0.67	0.70	ปานกลาง
2.	ด้านปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง (ใช้สัญลักษณ์ Economic)	3.65	0.76	3.91*	สูง
3.	ด้านการจัดการทำนา (ใช้สัญลักษณ์ Management)	3.66	0.73	4.36*	สูง
4.	ด้านความมั่นคงของชาวนาไทย (ใช้สัญลักษณ์ Security)	3.78	0.72	7.64*	สูง

* P < .05

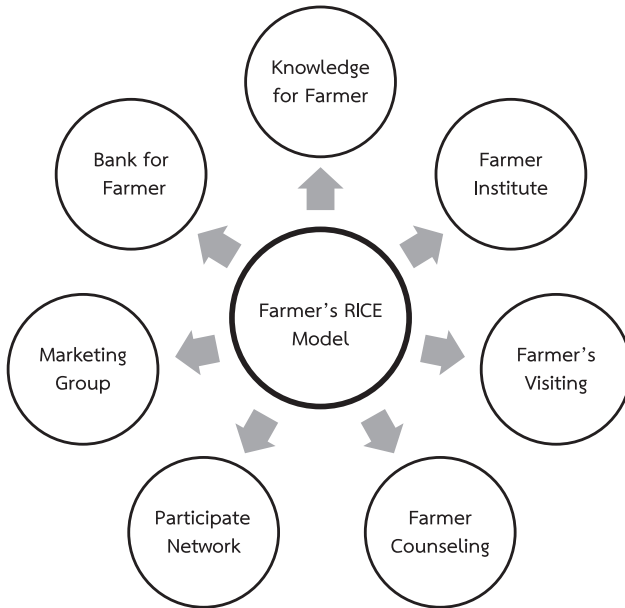

ภาพที่ 2 Overidentified Model ความสัมพันธ์เชิงเหตุผล ตามแบบจำลองการพัฒนาความมั่นคงของชาวนาไทยเขตพื้นที่อีสานใต้

ความมั่นคงของชาวนาไทยในเขตพื้นที่อีสานใต้ ได้รับอิทธิพลทางตรงมาจากปัจจัยด้านเศรษฐกิจพอเพียง อยู่ในระดับปานกลาง (Direct Effect or DE = 0.66) และปัจจัยด้านการจัดการทำนา อยู่ในระดับต่ำ (DE = 0.23) เมื่อเปรียบเทียบกับเกณฑ์ของ ดีวีว และเป็ค (Devore and Peck, 2001 อ้างถึงใน สุทธนู ศรีไสย์, 2551, หน้า 219) ที่ตั้งไว้ ในทำนองเดียวกันได้รับอิทธิพลทางอ้อมมาจากปัจจัยด้านนโยบายรัฐต่อชาวนาไทย ในระดับปานกลาง (Indirect Effect or IE = 0.60) โดยส่งผ่านปัจจัยด้านเศรษฐกิจพอเพียง

และปัจจัยด้านการจัดการทำนา ขณะเดียวกันได้รับอิทธิพลทางอ้อมจากปัจจัยด้านเศรษฐกิจพอเพียง ในระดับต่ำ ($IE = 0.14$) โดยส่งผ่านปัจจัยด้านการจัดการทำนา และพบว่า ปัจจัยทั้งหมดดังกล่าวสามารถอธิบายความแปรปรวนต่อปัจจัยด้านความมั่นคงของชาวนาในเขตพื้นที่อีสานใต้ ได้ร้อยละ 85.90, ($P < .05$) ซึ่งผลการวิจัยนี้ไม่เป็นไปตามสมมุติฐานของการวิจัยที่ตั้งไว้ สรุปได้ว่าตามข้อเท็จจริงที่ปรากฏ พบว่า “ชาวนาในเขตพื้นที่อีสานใต้ที่มีความมั่นคงได้รับอิทธิพลทางตรงมาจากปัจจัยด้านเศรษฐกิจพอเพียง อยู่ในระดับปานกลาง และปัจจัยด้านการจัดการทำนา อยู่ในระดับต่ำ ในทำนองเดียวกันได้รับอิทธิพลทางอ้อมมาจากปัจจัยด้านนโยบายรัฐต่อชาวนาไทย ในระดับปานกลาง โดยส่งผ่านปัจจัยด้านเศรษฐกิจพอเพียง และปัจจัยด้านการจัดการทำนา ขณะเดียวกันได้รับอิทธิพลทางอ้อมจากปัจจัยด้านเศรษฐกิจพอเพียง ในระดับต่ำ โดยส่งผ่านปัจจัยด้านการจัดการทำนา และพบว่า ปัจจัยทั้งหมดดังกล่าวสามารถทำนายตัวแปรตามคือ ปัจจัยด้านความมั่นคงของชาวนาในเขตพื้นที่อีสานใต้ ได้ร้อยละ 85.90 อย่างมีนัยสำคัญที่ระดับ .05”

4. แนวทางที่เหมาะสมต่อการพัฒนาความมั่นคงของชาวนาไทยเขตพื้นที่อีสานใต้ที่ผู้วิจัยพัฒนาขึ้นมา ภายหลังจากการสนทนากลุ่ม (Focus Group Discussion) โดยผู้ทรงคุณวุฒิ 17 คน เมื่อวันที่ 15 กันยายน 2558 ณ ห้องประชุมศูนย์เมล็ดพันธุ์ข้าวอุบลราชธานี จังหวัดอุบลราชธานี ระหว่างเวลา 09.00-15.00 น. ประกอบด้วย 4 ด้าน 7 แนวทาง จำแนกตามเงื่อนไขในแต่ละด้านตามทฤษฎีการบริหารงานแบบ 4M (4M Management theory) และเขียนเป็นรูปแบบ Farmer’s RICE Model ดังภาพที่ 3 เป็นดังนี้

ภาพที่ 3 Farmer's RICE Model

1. ด้านเกษตรกร ประกอบด้วย 2 แนวทางคือ **แนวทางที่ ① จัดอบรม** เพิ่มความรู้กับเกษตรกร (ใช้สัญลักษณ์ Knowledge for Farmer) สำหรับเนื้อหาที่สำคัญของการอบรม ได้แก่ การแบ่งปันความรู้เกี่ยวกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติกฎหมาย/ ข้อบังคับเกี่ยวกับที่ดินทำกินและความสำคัญของแรงงานในครัวเรือนที่ช่วยลดต้นทุนการผลิต และ **แนวทางที่ ② จัดตั้งสถาบันการศึกษาเฉพาะทางเกี่ยวกับชาวนาโดยตรง** (ใช้สัญลักษณ์ Farmer Institute) สำหรับเนื้อหาที่สำคัญคือ เป็นสถาบันการศึกษาที่ให้องค์ความรู้ในทุกกระดับเกี่ยวกับการส่งเสริม พัฒนาสารสนเทศและเทคโนโลยี พัฒนางานวิจัยตั้งแต่ระดับต้นจนถึงระดับสูงเพื่อใช้ในการพัฒนาอาชีพชาวนา สร้างความภาคภูมิใจในอาชีพ รักเกียรติและศักดิ์ศรีของ

ชาวนาไทย จัดหลักสูตรให้เหมาะสมกับท้องถิ่นให้ผู้เรียนได้เรียนรู้ ทดลอง และ ปฏิบัติ รวมทั้งพัฒนาเครือข่ายในการร่วมมือกันระหว่าง รัฐ + องค์กรท้องถิ่น/ อบต.+ปราชญ์ชาวบ้าน โดยมีรูปแบบวิธีการใหม่ ๆ ที่จะจูงใจให้ชาวนาอยาก เรียนรู้และพัฒนา

2. ด้านการจัดการ ประกอบด้วย 4 แนวทางคือ **แนวทางที่ ③ จัดโครงการสัญจรวิถีการเกษตร** (ใช้สัญลักษณ์ Farmer’s Visiting) สำหรับ เนื้อหาที่สำคัญ ได้แก่ ชมรม/ ศูนย์/ หน่วยงานภาครัฐที่เกี่ยวข้องจัดโครงการ วิถีการเกษตรสัญจร เพื่อไปชมแปลงสาธิตหรือสวนเกษตรที่ใช้แนวทาง เศรษฐกิจพอเพียงเกษตรยั่งยืน ตามช่วงเวลาที่เหมาะสม และควรจัดอย่าง ต่อเนื่อง **แนวทางที่ ④ จัดหน่วยงานที่ปรึกษากฎหมายสำหรับชาวนา** (ใช้สัญลักษณ์ Farmer Counseling) สำหรับเนื้อหาที่สำคัญ ได้แก่ หน่วยงาน ภาครัฐของแต่ละจังหวัดจัดให้มีที่ปรึกษากฎหมาย (ทนายอาสา) ให้ความรู้และ ข้อแนะนำต่าง ๆ เกี่ยวกับการจัดการที่ดินทำกินและสิทธิการถือครองที่ดิน **แนวทางที่ ⑤ จัดตั้งเครือข่ายการมีส่วนร่วมของชาวนากับหน่วยงาน ชลประทาน** (ใช้สัญลักษณ์ Participate Network) สำหรับเนื้อหาที่สำคัญ ได้แก่ การพัฒนาแหล่งน้ำสำหรับการเพาะปลูก ระบบการกระจายน้ำ และการเพิ่มพื้นที่แหล่งน้ำ และ **แนวทางที่ ⑥ จัดตั้งกลุ่มการตลาดของ ชาวนา** (ใช้สัญลักษณ์ Marketing Group) สำหรับเนื้อหาที่สำคัญ ได้แก่ ชมรม/ กลุ่มเกษตรกร ร่วมกันจัดตั้งสหกรณ์การเกษตร (อาชีพชาวนา) และการตลาดเพื่อทำหน้าที่ต่อรองหรือหาตลาดในการจำหน่ายผลผลิตข้าว

3. ด้านวัสดุอุปกรณ์ ไม่พบประเด็นสำคัญที่ต้องมีการแก้ไขเร่งด่วน

4. ด้านการเงิน ประกอบด้วย 1 แนวทางคือ **แนวทางที่ ⑦ จัดตั้งธนาคาร เพื่อการทำนายอย่างยั่งยืน** (ใช้สัญลักษณ์ Bank for Farmer) สำหรับเนื้อหา ที่สำคัญ ได้แก่ จัดตั้งธนาคารเพื่อชาวนา จัดกองทุนสวัสดิการชาวนาเพื่อรักษา ผลประโยชน์ให้กับชาวนา จัดให้มีสวัสดิการด้านอื่น ๆ เช่น การจัดหาปัจจัยการ ผลิตและอื่น ๆ ให้กับผู้ประกอบการอาชีพทำนา เพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหาร ให้กับประเทศ

อภิปรายผลการวิจัย

จากผลวิจัยพบว่า มีประเด็นสำคัญที่ควรได้รับการนำมาใช้จัดทำแนวทางที่เหมาะสมต่อการพัฒนาความมั่นคงของชาวนาไทยในเขตพื้นที่อีสานใต้ อย่างเร่งด่วน ในด้านตัวเกษตรกร ด้านการจัดการ ด้านเครื่องมือวัสดุอุปกรณ์ และด้านการเงิน มีประเด็นที่ควรนำมาอภิปรายผลดังนี้

1. ด้านตัวเกษตรกร

1.1 ความรู้ความเข้าใจของชาวนา จากผลการศึกษาประเด็นสำคัญที่ต้องพัฒนาเกษตรกรชาวนา สิ่งสำคัญที่สุดคือ “องค์ความรู้” โดยการจัดอบรมเพิ่มความรู้ให้กับเกษตรกร พัฒนาความคิดและต่อยอดองค์ความรู้ โดยมีรูปแบบใหม่ ๆ ที่จะจูงใจให้ชาวนาอยากเรียนรู้และพัฒนา (นิคม เพชรผา, มนตรี พรหมลักษณ์, จันทร ชัยรัตน์, ประวีณ เขียวขำ, จันทราพร ประธาน, โอภาส สารสิทธิ์ และเจริณู โมงขุนทด, สนทนากลุ่มวันที่ 15 กันยายน 2558) สอดคล้องกับแนวคิด เสรี พงศ์พิศ (2556) มองว่าปัจจัยความมั่นคงของชาวนายุคนี้อยู่ที่ความรู้สำคัญที่สุด ซึ่งแนวคิดของปราชญ์อีสานใต้เห็นว่าหน่วยงานและเครือข่ายต้องส่งเสริมความรู้ให้ชาวนาอย่างต่อเนื่อง ทั้งแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคม ด้านกฎหมายและด้านวิชาการในการเพาะปลูก การใช้เทคโนโลยีและนวัตกรรมใหม่อย่างพอเหมาะเพื่อลดต้นทุนการผลิตเพื่อพัฒนาอาชีพและรายได้ (เสวย จานิกรณ, ผาย สร้อยสระกลาง, จันที ประทุมภา, ณรงค์ อะพรารัมย์, อภิวัฒน์ ชาวสวน, สมาน พันธวิไล และเชิดชัย จิณะเสน, สัมภาษณ์เดือนเมษายน 2558) ต้องส่งเสริมความรู้ เงินทุนเพื่อเพิ่มศักยภาพในการผลิตและยกระดับความเป็นอยู่ให้ดีขึ้นอย่างยั่งยืน (ธนาคารแห่งประเทศไทย, 2556; มณีมัย ทองอยู่, 2549; สมาน ประดับทอง ไพบุลย์ ชารัมย์, สัมภาษณ์ 17 เมษายน 2558) สอดคล้องกับอรรถัย อาจอ่ำ และคณะ (2555) ชี้ประเด็นความรู้ที่เกิดจากการลงมือปฏิบัติที่เรียกว่า “ความรู้พื้นบ้าน” สามารถฟื้นฟูเศรษฐกิจแบบพึ่งพาตนเองได้

1.2 การสร้าง “ความภาคภูมิใจในอาชีพชิวานา รักในเกียรติ และศักดิ์ศรีของชิวานา” ให้เป็นอาชีพที่ต้องอนุรักษ์ไว้ ชิวานาทำให้วัฒนธรรม ช้าวเป็นมรดกแห่งความภาคภูมิใจของคนไทยและเป็นสมบัติล้ำค่าของชาติ ที่ต้องรักษาไว้ โดยการสืบต่ออาชีพ ปลูกจิตสำนึก การมีหลักสูตรการเกษตร ควรจัดให้มีโรงเรียนเกษตรกร หรือ “สถาบันการศึกษาเฉพาะทาง” เกี่ยวกับ ด้านเกษตรและการทำนา มีการเทียบโอนความรู้และประสบการณ์ให้กับ ชิวานาได้เทียบระดับการศึกษาเข้าสู่ระดับชั้นปริญญาได้ (สอดคล้องกับการ สนทนากลุ่ม 15 กันยายน 2558) สอดคล้องกับแนวคิดปราชญ์อีสานใต้ (จันทิ ประทุมภา, เสวย จานิกรณ, ผาย สร้อยสระกลาง, ณรงค์ อะพรรัมย์ และอภิวัฒน์ ชาวสวน, สัมภาษณ์เดือนเมษายน 2558; สมาน ประดับทอง และไพบุลย์ ชาร์มย์, สัมภาษณ์ 17 เมษายน 2558) และสอดคล้องกับงาน ศึกษาแนวทางปฏิรูปการช่วยเหลือชิวานาและพัฒนาช้าวไทยอย่างยั่งยืนของ เอ็นนู ชื่อสุวรรณ (2557) สมาคมชิวานาช้าวไทยเสนอแนวทางปฏิรูปภาค การเกษตรโดยข้อเสนอการศึกษาของเกษตรกร ต้องจัดให้มีแผนแม่บทในการ สร้างเกษตรกรไทยให้มีความรู้ความสามารถ โดยเฉพาะบุตรหลานของเกษตรกร ที่จะเข้ามาสานต่ออาชีพเกษตรกรรม (สมาคมชิวานาช้าวไทย, 2556)

1.3 การจัดการเชิง “ภูมิปัญญา” นำภูมิปัญญาท้องถิ่น ปรับปรุง อาชีพชิวานา ส่งเสริมความรู้ให้เกษตรกร กลุ่มเกษตรกร ชุมชนการเกษตร หรือเครือข่ายวิสาหกิจ ตั้งแต่ด้านการผลิต การแปรรูป รวมทั้งการตลาด และการส่งออก จัดแหล่งเรียนรู้ ทั่วภูมิปัญญาให้ปราชญ์มาอบรมให้ความรู้ เพื่อช่วยขับเคลื่อนแนวคิดพึ่งตนเอง (เสวย จานิกรณ, ผาย สร้อยสระกลาง, ณรงค์ อะพรรัมย์, อภิวัฒน์ ชาวสวน, จันทิ ประทุมภา, สมาน พันธุ์วิล, เกศแก้ว เข้มเพชร และเชิดชัย จิณะเสน, สัมภาษณ์เดือนเมษายน 2558) สอดคล้องกับงานของประภาส ปันตบแต่ง และสุภา ไยเมือง (2558) ถ้าจัดการ ความรู้และองค์ความรู้เชิงภูมิปัญญาผ่านภูมิปัญญาเมล็ดพันธุ์ช้าว โดยการสร้าง เครือข่ายความร่วมมือ เป็นการสืบทอดภูมิปัญญา แลกเปลี่ยนความรู้ นวัตกรรม

เทคโนโลยี และบทเรียนจากการพัฒนา (อินวา จิตต์สงวน, 2554) เช่น ศูนย์วิสาหกิจชุมชนบ้านเขว อำเภอกันทรารมย์ จังหวัดศรีสะเกษ ต้นแบบ เกษตรทฤษฎีใหม่ตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง และเรียนรู้ได้จากปราชญ์ชาวบ้าน ซึ่งเป็นภูมิปัญญาอีสานใต้

2. ด้านการจัดการ

2.1 การใช้แนวทางเศรษฐกิจพอเพียง-เกษตรยั่งยืน เพื่อพัฒนา ปรับวิถีการเกษตร แนวทางการพัฒนาการเกษตรตามแนวพระราชดำริ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ตามแนวปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง เป็นแนวทางการพัฒนาที่ให้เกษตรกรมีความเป็นอยู่ที่ดีและสามารถพึ่งพาตนเองได้ตามแนวทางการพัฒนาอย่างยั่งยืน (สถาบันระหว่างประเทศเพื่อการค้าและการพัฒนา, 2556) จากการพูดคุยสัมภาษณ์ ชาวนา ปราชญ์ และเจ้าหน้าที่เกษตร “ชาวนาควรใช้วิถีผลิตตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ไปปรับใช้ สร้างความเป็น Smart Farmer ปรับเปลี่ยนไปสู่การผลิตข้าว คุณภาพ ด้วยการใช้นวัตกรรมที่เหมาะสม ลดต้นทุนการผลิต สร้างสมดุล ธรรมชาติ รวมถึงการพัฒนาห่วงโซ่ของข้าวและผลิตภัณฑ์ข้าวทั้งระบบ (Value Chain) ให้เข้มแข็งขึ้น” (ผาย สร้อยสระกลาง, ณรงค์ อะพรรัมย์, อภิวัฒน์ ชาวสวน, จันที ประทุมภา, เสวย จานิกกรณ์, สมาน พันธวิไล, สมาน ประดับทอง ไพบูลย์ ชารรัมย์, สัมภาษณ์วันที่ 26 ตุลาคม-10 ธันวาคม 2557 และเมษายน 2558)

2.2 การจัดการที่ดินทำกินของหน่วยงานรัฐ/ การกระจาย กรรมสิทธิการถือครองที่ดินปัญหาเกษตรกรไร้อำนาจ หรือมีที่ดินไม่พอทำกิน การไร้กรรมสิทธิ์ เป็นปัญหาของชาวบ้านในหลายลักษณะ ทั้งปัญหาของผู้ที่ทำกินในที่ดินของรัฐ (ผาย สร้อยสระกลาง, ณรงค์ อะพรรัมย์, อภิวัฒน์ ชาวสวน, จันที ประทุมภา, เสวย จานิกกรณ์, สมาน พันธวิไล, สมาน ประดับทอง, อาคม ศรีประภาพงษ์, จารึก พิมพสุตตะ และจันทร์ ชัยรัตน์, สัมภาษณ์วันที่ 26 ตุลาคม-10 ธันวาคม 2557 และเมษายน 2558) เช่น การออกกฎหมาย

โฉนดชุมชน จัดให้มีที่ปรึกษาหรือทนายอาสาให้ความรู้หรือข้อแนะนำเกี่ยวกับการจัดการที่ดินทำกินและสิทธิการถือครองที่ดิน การจัดสรรการใช้ทรัพยากรอย่างเป็นธรรมและยั่งยืน ให้ชุมชนจัดการเอง เมื่อทุกคนครบครันมีที่ดินมีสระน้ำก็จะปลูกต้นไม้ ความเป็นป่า ความสมดุลทางธรรมชาติก็จะกลับคืนมา ป้องกันน้ำท่วมและป้องกันความแห้งแล้ง (ประเวศ วะสี, 2557)

2.3 การจัดระบบชลประทาน/ แหล่งน้ำสำหรับการเพาะปลูก การเพิ่มพื้นที่ชลประทานเป็นเรื่องจำเป็นที่ต้องดำเนินการ เพราะการเพิ่มพื้นที่ชลประทานนอกจากเพิ่มผลผลิตแล้ว ยังเพิ่มจำนวนครั้งในการเพาะปลูกหรือเพิ่มเนื้อที่ปลูกนั่นเอง ซึ่งทำให้ผลผลิตโดยรวมเพิ่มขึ้นทำให้ประเทศชาติมีความมั่นคงทางอาหารมากขึ้น โดยเฉพาะการผลิตข้าวที่ต้องใช้น้ำมากเป็นพิเศษ (สถาบันระหว่างประเทศเพื่อการค้าและการพัฒนา, 2556) จากการพูดคุยสัมภาษณ์ ชาวนา ประชาญ์ และเจ้าหน้าที่เกษตร “สิ่งสำคัญอยากให้ชาวนาได้ขุดสระ หนองน้ำ หรือทำแหล่งน้ำสำรองในแปลงนา โดยนำหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงไปปรับใช้” (สงัด มีพศ, สนุก สุทธิยานุช, จารึก พิมพ์สุดะ, ผาย สร้อยสระกลาง, ณรงค์ อะพรรัมย์, อภิวัฒน์ ชาวสวน, จันที ประทุมภา, เสวย จานิกกรณ์, สมาน พันธวิไล, สมาน ประดับทอง, ไพบูลย์ ชารัมย์ และอรุณี นิคมทรัพย์, สัมภาษณ์เมื่อวันที่ 26 ตุลาคม-10 ธันวาคม 2557 และเมษายน 2558) หากได้มีการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ระบบชลประทาน แหล่งน้ำ คลองส่งน้ำในเขตพื้นที่อีสานได้ ก็จะส่งผลให้เกษตรกรลดต้นทุนในการผลิต และได้ผลผลิตสูงด้วย เพื่อพัฒนาและสร้างเศรษฐกิจสังคมของประเทศ

2.4 การหาตลาด/ โรงสีหรือแหล่งจำหน่ายผลผลิตข้าว โดยการจัดตั้งกลุ่มการตลาดของชาวนา ชมรม/ กลุ่มเกษตรกรร่วมกันจัดตั้งสหกรณ์การตลาดเพื่อทำหน้าที่ต่อรองหรือหาตลาดในการจำหน่ายผลผลิตข้าวเป็นทางออกที่น่าจะทำได้ในขณะนี้ (สมาน ประดับทอง และไพบูลย์ ชารัมย์, สัมภาษณ์ 17 เมษายน 2558) จากการสนทนากลุ่มเมื่อ 15 กันยายน 2558

ที่ประชุมเห็นว่าหน่วยงานที่เกี่ยวข้องควรส่งเสริมและจัดตั้งตลาดสินค้าเกษตร ส่งเสริมการแปรรูปสินค้าเกษตร การบรรจุหีบห่อ พัฒนาระบบการซื้อขาย สินค้าเกษตรให้เป็นสากล พัฒนาระบบโลจิสติกส์ เพื่อรองรับกระจายสินค้า จากแหล่งผลิตสู่ผู้บริโภคเพื่อลดต้นทุนการตลาด เสริมสร้างศักยภาพและ พัฒนาขีดความสามารถด้านการตลาดแก่เกษตรกรเพื่อให้เกษตรกรมีความรู้ ความเข้าใจเกี่ยวกับสถานการณ์ต่าง ๆ และสามารถปรับตัวให้ทันต่อการ เปลี่ยนแปลง สอดคล้องกับแนวพัฒนาของกรมการค้าภายใน (2554); กระทรวงพาณิชย์, (2554)

3. ด้านเครื่องมือวัสดุ อุปกรณ์ ชาวนามีต้นทุนในการปลูกข้าว เช่น เครื่องมือ อุปกรณ์ พันธุ์ข้าว ปุ๋ย แรงงาน ค่าเช่าที่นา เป็นต้น จากการสนทนา กลุ่มเมื่อ 15 กันยายน 2558 ที่ประชุมเห็นว่าการพัฒนา “กระบวนการ จัดการ” ต้องมีการบริหารจัดการในหลายระดับ จึงต้องคิดแบบห่วงโซ่การผลิต โดยเริ่มตั้งแต่จัดหาเมล็ดพันธุ์คุณภาพ เรียนรู้การดูแลจัดการนาจากภูมิปัญญา การมีพื้นที่เก็บน้ำจากน้ำฝนเพียงพอสำหรับการเพาะปลูก การนำระบบ "เปียก-สลับ-แห้ง" แกล้งข้าวมาใช้ ปรับดินในแปลงนาให้สม่ำเสมอ เพิ่มธาตุอาหารให้ดินโดยใช้อินทรีย์วัตถุ การปรับเปลี่ยนแนวคิดทำเกษตร อินทรีย์เพื่อลดต้นทุนการผลิต การรวมกลุ่มเกษตรกรเพื่อช่วยเหลือและจัดการ ร่วมกันในเรื่องนี้ การรวมแปลงนารายย่อย การใช้เครื่องจักรกลเกษตร การตลาด และการจำหน่ายสินค้าแปรรูป เพิ่มกลุ่มวิสาหกิจ และตลาดภาค การเกษตร เป็นต้น สอดคล้องกับแนวทางการพัฒนาศักยภาพชาวนาของกรม การข้าว (2555)

4. ด้านการเงิน แนวทางสำคัญเพื่อช่วยเหลือส่งเสริมเกษตรกรชาวนา โดยเสนอจัดตั้งธนาคารเพื่อการทำนาอย่างยั่งยืน จัดตั้งธนาคารเพื่อชาวนา จัดกองทุนสวัสดิการชาวนาเพื่อรักษาผลประโยชน์ให้กับชาวนา จัดให้มี สวัสดิการด้านอื่น ๆ เช่น การจัดหาปัจจัยการผลิตและอื่น ๆ ให้กับผู้ประกอบการ อาชีพทำนา เพื่อสร้างความมั่นคงทางอาหารให้กับประเทศ สอดคล้องกับการ

สนทนากลุ่มงานวิจัย เมื่อ 15 กันยายน 2558 ว่า ควรมีสถาบันการเงินของชุมชนระดับตำบลทุกตำบล นอกเหนือไปจากกองทุนขนาดเล็กต่าง ๆ ในชุมชน เพื่อการออม การนำไปลงทุน และเพื่อสวัสดิการชุมชน เป็นเครื่องมือการจัดการ การเรียนรู้และอาชีพที่ทรงพลังของชุมชน (ประเวศ วะสี, 2557)

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1.1 จากการวิจัยพบว่า ด้านนโยบายรัฐต่อชาวนาไทย มีสภาพปัจจัยปัญหาการพัฒนาชาวนาไทยเขตพื้นที่อีสานใต้ โดยรวมอยู่ในระดับปานกลาง แต่เมื่อพิจารณาในแต่ละรายด้าน พบว่า มี 3 ใน 8 ด้าน มีปัญหาอยู่ในระดับสูง ได้แก่ นโยบายรัฐ แผนพัฒนาเศรษฐกิจ/ สังคมและการปรับปรุงกฎหมาย และพบปัญหาอีก 4 ใน 8 ด้านอยู่ในระดับปานกลาง ได้แก่ การนำนโยบายไปปฏิบัติ การจัดการที่ดินทำกิน การจัดระบบชลประทาน และการส่งเสริมความรู้ จึงมีข้อเสนอเพื่อพัฒนาศักยภาพชาวนาสู่ความมั่นคง ดังนี้

1.1.1 แผนแม่บทพัฒนาศักยภาพชาวนา ที่สอดคล้องกับแผนระดับชาติ โดยการจำแนกประเภทชาวนาเป็น 4 ระดับคือ 1) ชาวนาก้าวไกล 2) ชาวนาก้าวหน้า 3) ชาวนาแบบพื้นฐาน และ 4) ชาวนายากจน เพื่อส่งเสริมสนับสนุนและจัดกิจกรรมให้กับชาวนาในแต่ละระดับได้ตามสภาพปัญหาความต้องการที่ตรงกับกลุ่มเป้าหมาย ให้เกษตรกรมีส่วนร่วมของทุกฝ่าย โดยจัดเป็นแผนระยะสั้น-กลาง-ยาว ในการส่งเสริมพัฒนาศักยภาพชาวนาให้ความรู้และข้อเท็จจริง ที่ส่งผลให้ชาวนามีรากฐานที่มั่นคง

1.1.2 แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ควรให้สอดคล้องกับรากฐานประเทศเกษตรกรรมและการพัฒนาประเทศในองศ์รวม โดยจัดเป็นแผนระยะยาวเพื่อฟื้นฟูการกลสิกรรม ให้เกษตรกรมีส่วนร่วมร่างแผนฯ และเผยแพร่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ

1.1.3 การออกนโยบาย ต้องมีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมและพัฒนาควบคู่ไปกับการสร้างความเข้มแข็งให้กับชาวนา รวมถึงนโยบายอนุรักษ์และฟื้นฟูวัฒนธรรมชาวนา โดยสนับสนุนการเกษตรฐานครัวเรือน การรวมกลุ่มของเกษตรกร เครือข่ายชาวนา การพัฒนาเยาวชนชาวนา

1.1.4 การปรับปรุงกฎหมาย ให้เท่าทันกระแสการเปลี่ยนแปลง โดยเฉพาะกฎหมายเพื่อคุ้มครองสิทธิของเกษตรกรทั้งด้านการถือครองปัจจัยการผลิตที่สำคัญ สิทธิการเข้าถึงและใช้ประโยชน์ทรัพยากรส่วนรวม สิทธิการสืบทอดวิถีการผลิต สิทธิของเกษตรกรผู้เช่าที่ดิน สิทธิหลักประกันความมั่นคงต่อคุณภาพชีวิต พัฒนาระบบการป้องกันการกระทำที่ไม่เป็นธรรมกับเกษตรกร พัฒนาระบบและกลไกทางกฎหมายในการกำกับดูแลเกษตรกรพันธะสัญญา

1.1.5 การดำเนินงานของหน่วยงานรัฐ เป็นการบูรณาการทำงานร่วมกันทั้งหน่วยงานรัฐ + องค์กรท้องถิ่น + ชุมชน + ประชาชน + ชาวบ้าน โดยมีรูปแบบใหม่ ๆ ที่จะจูงใจให้ชาวนาอยากเรียนรู้และพัฒนา เช่น จัดทัวร์ภูมิปัญญา โครงการสัญจรวิถีเกษตร พัฒนาเครือข่าย การอนุรักษ์และส่งเสริมวัฒนธรรมภูมิปัญญาข้าว พัฒนาระบบสารสนเทศ เทคโนโลยีและนวัตกรรม พัฒนาการวิจัยทุกระดับ พัฒนาระบบฐานข้อมูลการเกษตรให้เป็นเอกภาพ ทั้งข้อมูลระดับมหภาค ท้องถิ่น ชุมชน และระดับครัวเรือน

1.1.6 การจัดการที่ดินทำกิน โดยการจัดที่ดินทำกินของหน่วยงานรัฐ/ การกระจายกรรมสิทธิ์การถือครองที่ดิน ให้ชุมชนต้องเข้ามามีส่วนร่วมบริหารจัดการทรัพยากรดิน น้ำ ป่าไม้ เช่น กฎหมายโฉนดชุมชน และกฎหมายสิทธิชุมชน จัดหน่วยที่ปรึกษากฎหมายสำหรับชาวนา หน่วยงานภาครัฐแต่ละจังหวัดจัดให้มีที่ปรึกษากฎหมาย (ทนายอาสา) ให้ความรู้และแนะนำเกี่ยวกับการจัดการที่ดินทำกิน สิทธิการถือครอง และข้อแนะนำต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง

1.1.7 การจัดระบบชลประทาน/ แหล่งน้ำ โดยการจัดตั้ง เครือข่ายการมีส่วนร่วมของชาวนากับหน่วยงานชลประทานในการพัฒนา แหล่งน้ำสำหรับการเพาะปลูก ระบบการกระจายน้ำ และการเพิ่มพื้นที่แหล่งน้ำ ชลประทานระบบท่อ และการขุดสระ

1.1.8 การส่งเสริมความรู้ โดยการสร้างกระบวนการ เรียนรู้และพัฒนากระบวนการวิจัยในการขับเคลื่อนกระบวนการเรียนรู้ที่หลากหลาย ทั้งการฝึกอบรมในชุมชน สถาบันอุดมศึกษา เกษตรชั้นนำ การทำแปลงสาธิต นำร่อง ทดลองปฏิบัติจริงในแปลงนา ตลอดจนศึกษาจากตัวอย่างความสำเร็จ ที่มีอยู่ภายในและภายนอกชุมชนเป็นตัวอย่าง จัดตั้งสถาบันการศึกษาเฉพาะทาง ที่เป็นสถาบันให้ความรู้ จัดการเรียนรู้แบบโรงเรียนเกษตรกร พัฒนาชาวนาให้เป็น ชาวนาชั้นนำ (Smart farmers) พัฒนาองค์กรชาวนา (ศูนย์ข้าวชุมชน) ให้เข้มแข็ง เพื่อเป็นแกนกลางในการประสานงานกับภาครัฐ ที่สามารถช่วยเหลือ ซึ่งกันและกันได้

1.2 จากข้อค้นพบด้านปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง พบว่า สภาพโดยรวมของปัจจัยปัญหาการพัฒนาความมั่นคงของชาวนาไทย ด้านปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของชาวนาไทยเขตพื้นที่อีสานใต้ มีปัญหาอยู่ใน ระดับสูง ซึ่งมีหน่วยงานรัฐและเอกชนได้ดำเนินการ แต่ปรากฏว่าประสบ ความสำเร็จยังไม่มากนัก จึงเสนอให้มีการจัดตั้งหน่วยงานระดับ “กรมหรือกระทรวง เศรษฐกิจพอเพียง” เพื่อทำหน้าที่และรับผิดชอบโดยตรงในการส่งเสริมและ พัฒนาเกษตรกร และประชาชนให้มีศักยภาพในการผลิต ที่จะก่อให้เกิด ความมั่นคงทางเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมพอเพียงโดยรวมของประเทศ นับว่าเป็นการพัฒนาที่ยั่งยืนเพื่อความมั่นคงของประเทศชาติในอนาคต

2. ข้อเสนอแนะเชิงปฏิบัติการ

จากการวิจัยพบว่า สภาพปัจจัยปัญหาการพัฒนาความมั่นคงของชาวนาไทย ด้านการจัดการทำนาของชาวนาไทยเขตพื้นที่อีสานใต้ โดยรวมมีปัญหาอยู่ในระดับสูง ในทำนองเดียวกันเมื่อพิจารณาในแต่ละด้าน พบว่า มี 5 ใน 8 ด้านมีปัญหาอยู่ในระดับสูง ได้แก่ การวางแผน พหุติกรรมชาวนา ทรัพยากรการผลิต (เครื่องมือ ที่ดิน พันธุ์ข้าว ปุ๋ย) แรงงานและการตลาด ส่วนอีก 3 ใน 8 ด้าน มีปัญหาอยู่ในระดับปานกลาง ได้แก่ การจัดการแหล่งน้ำ การแสวงหาความรู้และคุณภาพการผลิต จึงขอเสนอแนะเชิงปฏิบัติการให้กับหน่วยงานหลัก ๆ ที่ดูแลด้านการเกษตรและชาวนา ดังนี้

2.1 กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ พัฒนาใน 3 ระดับ คือ ระดับบุคคล ชุมชน และประเทศ โดยเน้นการสร้างกระบวนการเรียนรู้ การมีส่วนร่วม แก้ไขปัญหา พัฒนาองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อเป็นพื้นฐานในการพัฒนาเศรษฐกิจการเกษตรชุมชนอย่างยั่งยืน เน้นการจัดการเรียนรู้เพื่อให้ชาวนาได้ปรับทัศนคติในการผลิตข้าวคุณภาพ เพิ่มพูนความรู้และทักษะในการทำนาอย่างมืออาชีพ พัฒนาระบบโครงสร้างพื้นฐานด้านการเกษตรในระดับชุมชน เช่น โรงสีชุมชน โรงปุ๋ยอินทรีย์ชุมชน และเครื่องจักรกลเกษตรขั้นพื้นฐาน พัฒนาผลผลิตการเกษตรโดยการสร้างแบรนด์ (Brand) ตั้งแต่ระดับครัวเรือนระดับชุมชน สู่ตลาดสินค้าถึงมือผู้บริโภค เป็นต้น รวมทั้งติดตามให้การช่วยเหลือชาวนาแต่ละประเภทอย่างต่อเนื่อง

2.2 กระทรวงพาณิชย์ กรมการค้าภายใน สำนักงานมาตรฐานสินค้า ดูแลการผลิตให้มีประสิทธิภาพและคุณภาพ ตรวจสอบกำกับรับรองสินค้าและระบบที่เกี่ยวข้อง ปรับปรุงพัฒนาระบบฐานข้อมูลและระบบสารสนเทศเพื่อการตัดสินใจ ส่งเสริมการวิจัยพัฒนาให้ใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม ปรับปรุงคุณภาพสินค้าและขยายกำลังการผลิตสร้างมูลค่าให้กับสินค้าเกษตร โดยการจัดทำมาตรฐานสินค้า เพิ่มขีดความสามารถในการแข่งขัน สร้างแบรนด์ (Brand) และส่งเสริมการผลิตและการแปรรูปสินค้า พัฒนาด้านการตลาด บริการและระบบโลจิสติกส์

2.3 กรมการข้าว เป็นองค์กรนำในการวิจัยและพัฒนาข้าว เพื่อความยั่งยืนของประเทศและสร้างความมั่นคงให้แก่เกษตรกรทำนา รวมทั้งผู้นำด้านการส่งออกข้าวโลก ทั้งนี้ในการจัดทำยุทธศาสตร์ข้าวรวมทั้งการดำเนินการความร่วมมือกับต่างประเทศ การอนุรักษ์และคุ้มครองพันธุ์ข้าว สนับสนุนเมล็ดพันธุ์ข้าว พัฒนาระบบการจัดการสินค้า แปรรูปข้าวและผลิตภัณฑ์ สนับสนุนการตลาดข้าวโดยการจัดการตลาดสินค้าเกษตรล่วงหน้า พัฒนากลไกตลาดกลางสินค้าเกษตร การพัฒนาตลาดภายในให้เข้มแข็ง โดยการสร้างกลไกให้เกษตรกรรายย่อยได้เข้าถึงตลาดเฉพาะและสนับสนุนให้มีตลาดคุณภาพ เช่น ตลาดเขียว ตลาดท้องถิ่น กระจายอำนาจการจัดการตลาดสินค้าเกษตรไปให้องค์กรท้องถิ่น

2.4 สถาบันทางการศึกษา ควรพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่น และนำไปใช้ให้เหมาะสมกับบริบท สัมมนาอาชีพของชาวนาและเกษตรกรในพื้นที่ นอกจากนี้โรงเรียนหรือสถาบันเกษตรกร ควรพัฒนาหลักสูตรเรียนรู้ “ชาวนามีอาชีพ” มีปราชญ์หรือภูมิปัญญา หรือครูชาวนาในพื้นที่ได้ช่วยจัดการเรียนรู้ ที่จะทำให้ชาวนาได้ปรับทัศนคติในการจัดการอาชีพทำนา (ไม่ใช่ทำนาเอาส่วยหรือทำตามกัน) รวมถึงการปรับทัศนคติในการผลิตข้าวคุณภาพ การเพิ่มพูนเสาะแสวงหาความรู้และทักษะในการทำนอย่างมีอาชีพที่สามารถสร้างทางเลือกให้กับตนเองอย่างรู้เท่าทันและมีภูมิคุ้มกันตามแนวทางปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

2.5 ชาวนา จากกระแสการเปลี่ยนแปลงของระบบเกษตรและระบบนิเวศในปัจจุบัน และข้อมูลจากงานวิจัยสะท้อนให้เห็นว่าปัญหาการทำนาของชาวนามีปัจจัยภายใน - ภายนอก ปัจจัยเชิงโครงสร้างและปัญหาภัยธรรมชาติ ที่ส่งผลกระทบต่อชาวนาที่ทำให้การผลิตลดประสิทธิภาพ ต้นทุนการผลิตสูง ผลผลิตตกต่ำ เป็นต้น ดังนั้น ชาวนายุคใหม่ในศตวรรษที่ 21 เป็นศตวรรษแห่งการเรียนรู้ โดยการพัฒนาเกษตรกรเป็นศูนย์กลางเพื่อสร้างหลักประกันความมั่นคงต่อคุณภาพชีวิต ชาวนาต้องทำความเข้าใจบริบทและ

เงื่อนไขเฉพาะ ต้องปรับตัวและสร้างการเปลี่ยนแปลงที่จำเป็น ต้องแสวงหาความรู้ เรียนรู้วิธีการผลิตใหม่ ๆ ที่เหมาะสมกับพื้นที่ เรียนรู้เทคโนโลยีสื่อสารเพื่อจำหน่ายสินค้าหรือขยายตลาด เช่น การขายสินค้าผ่านทางอินเทอร์เน็ต ตลาดออนไลน์ Facebook, E - Commerce เรียนรู้เทคโนโลยีเครื่องจักรกลเกษตรที่เหมาะสมทันสมัยเพื่อลดต้นทุนและเพิ่มประสิทธิภาพการผลิต เพื่อพัฒนาผลผลิตการเกษตรสู่ตลาดสินค้าถึงมือผู้บริโภค การแปรรูปสินค้าเพื่อเพิ่มมูลค่า และสร้างตลาดอาหารปลอดภัย

3. ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยต่อไป

3.1 ควรศึกษาเปรียบเทียบกับพื้นที่ภาคอีสานและภาคอื่น ๆ รวมทั้งต่างประเทศ ทั้งนี้ควรศึกษาตัวแปรองค์ประกอบอื่น ที่ส่งผลต่อการพัฒนาความมั่นคงชาวนาไทย เพื่อไขข้อสงสัยความรู้ที่ค้นพบมาเป็นแนวทางในการพัฒนาชาวนาสู่ความมั่นคงในการประกอบอาชีพต่อไป

3.2 ควรศึกษาและพัฒนาความมั่นคงของชาวนาในด้านต่าง ๆ ที่ส่งผลต่อความสำเร็จหรือมีประสิทธิภาพในการผลิต เช่น ด้านศักยภาพชาวนา ด้านสุขภาพอนามัย ด้านสังคม วัฒนธรรม ครอบครัวและการศึกษาด้านความปลอดภัยและสิ่งแวดล้อม ด้านสิทธิและความเป็นธรรม การเมืองและธรรมาภิบาล เพื่อให้ได้แนวทางการพัฒนาความมั่นคงชาวนาให้เหมาะสมกับบริบทและปัจจัยเงื่อนไขเฉพาะต่อไป

3.3 ควรศึกษาเกี่ยวกับการพัฒนาข้าวและชาวนา ในมิติมุมมองของชาวนา ประชาชน หน่วยงานเกษตรและการศึกษาทั้งภาครัฐและเอกชน เพื่อให้เห็นภาพรวมทั้งกระบวนการหรือระบบการผลิต และได้องค์ความรู้ที่กว้างขวางออกไป สามารถนำไปพัฒนาการศึกษาและสร้างเยาวชนชาวนาได้ ดังนั้น ผู้ที่สนใจจะทำการวิจัยต่อไป ควรนำประเด็นเกี่ยวกับมิติของผู้เกี่ยวข้อง เช่น พ่อค้า/ ผู้ประกอบการ/ โรงสี เป็นต้น มาศึกษาไปพร้อมกันด้วย จะทำให้ได้องค์ความรู้ครบวงจรมากขึ้น

รายการอ้างอิง

- กรมการข้าว กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2555). *เส้นทางสู่อนาคตข้าวไทย*. กรุงเทพฯ: สำนักงานนโยบายและยุทธศาสตร์ กรมการข้าว.
- กรมการค้าภายใน. (2554). *นโยบายเกี่ยวกับข้าว*. กรุงเทพฯ: กรมการค้าภายใน.
- กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. (2553). *ความต้องการจัดการความเสี่ยงของเกษตรกร กรณีศึกษาเกษตรกรผู้ปลูกข้าว*. กรุงเทพฯ: สำนักวิจัยเศรษฐกิจการเกษตร สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร.
- กระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์. (2556). *ยุทธศาสตร์ความมั่นคงของมนุษย์*. กรุงเทพฯ: สำนักงานปลัดกระทรวงพัฒนาสังคมและความมั่นคงของมนุษย์.
- กระทรวงพาณิชย์. (2554). *นโยบายเกี่ยวกับการเกษตร*. กรุงเทพฯ: กระทรวงพาณิชย์.
- กฤษฎา นาโสก. (2552). *วิธีชวานาอีสานตอนล่าง: ศึกษากรณีชุมชนชาวนาบ้านตำแย ตำบลม่วงสามสิบ อำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี*. ภาคนิพนธ์มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี.
- คณะกรรมการธิการการเกษตรและสหกรณ์ วุฒิสภา. (2553). *โอกาสข้าวไทยและอนาคตชาวนาไทยในวิกฤตพลังงานและอาหารโลก*. กรุงเทพฯ: สำนักกรรมการ สำนักเลขาธิการวุฒิสภา.
- จารึก พิมพ์สุตะ, สัจด์ มีพศ, สนุก สุทธิยานุช, ผาย สร้อยสระกลาง, ณรงค์ อะพรหมย์, อภิวัฒน์ ชาวสวน, จันที ประทุมภา, เสวย จานิกกรณ์, สมาน พันธุ์วิไล, สมาน ประดับทอง, ไพบูลย์ ชาร์มย์ และอรุณี นิคมทรัพย์, (2557, 26 ตุลาคม-10 ธันวาคม). สัมภาษณ์.

- ธนาคารแห่งประเทศไทย. (2556). *อีสานกับการเปลี่ยนแปลงของภาคเกษตร*. กรุงเทพฯ: ส่วนเศรษฐกิจภาค ธนาคารแห่งประเทศไทย สำนักงานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.
- ฉันทา จิตต์สงวน. (2554). *ปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงกับสังคมไทย*. กรุงเทพฯ: ศูนย์ศึกษาเศรษฐกิจพอเพียง สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- ประภาส ปันตบแต่ง และสุภา ไยเมือง. (2558). *ทุนการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ การเมือง ในชุมชนชนบทและการปรับตัวของชาวนา. วารสารพัฒนาสังคม, 7(1)*.
- ประเวศ วะสี. (2556). *ปาฐกถาพิเศษ “แก้ปัญหาชาวนาเชิงระบบครบวงจรกับการปฏิรูปประเทศไทย”*. วันที่ค้นข้อมูล 12 ธันวาคม 2556, เข้าถึงได้จาก <http://ppvoice.thainhf.org/>
- ผาย สร้อยสระกลาง, ณรงค์ อะพรรัมย์, อภิวัฒน์ ชาวสวน, จันที ประทุมภา, เสวย จานิกกรณ์, สมาน พันธวิไล, สมาน ประดับทอง, ไพบุลย์ ชารัมย์, เกศแก้ว เข้มเพชร และเชิดชัย จิณะเสน. (2557, 26 ตุลาคม-10 ธันวาคม และ เมษายน 2558). สัมภาษณ์.
- มณีนัย ทองอยู่. (2549). *ทุนชุมชน: รากแก้วของการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนและสังคม*. กรุงเทพฯ: ศูนย์ศึกษาเศรษฐกิจพอเพียง สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.
- สถาบันระหว่างประเทศเพื่อการค้าและการพัฒนา. (2556). *ความมั่นคงทางอาหารละพลังงานของไทย*. กรุงเทพฯ: ไอดีอีเอส ดิจิตอลปริ้นส์.
- สมพร อิศวิลานนท์. (2556). “ความเป็นพลวัตของเศรษฐกิจการผลิตข้าวไทยและการมองไปข้างหน้า.” *รายงานการวิจัย สกว. และ TRF*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

- สมาคมชานาข้าวไทย. (2556). *แนวทางปฏิรูปต้นทุนภาคการเกษตร*. กรุงเทพฯ: สมาคมชานาข้าวไทย.
- สมาคมส่งเสริมชานาไทย. (2554). “ต้นทุน: โลจิสติกส์ข้าวของเกษตรกร”. *วารสารสมาคมส่งเสริมชานาไทย*. 1(1), 12-15.
- สมาน ประดับทอง และไพบุลย์ ชาร์มย์. (2558, 17 เมษายน). สัมภาษณ์.
- สุทนต์ ศรีไสย์. (2551). *สถิติประยุกต์สำหรับงานวิจัยทางสังคมศาสตร์* (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เสรี พงศ์พิศ. (2556). “ทางเลือกของชานา”. *สยามรัฐรายวัน*. ฉบับวันที่ 10 กรกฎาคม 2556.
- สำนักงานสถิติแห่งชาติ. (2556). *ข้อมูลสถิติด้านการเกษตรของประเทศไทย ปี 2556*. กรุงเทพฯ: สำนักงานสถิติแห่งชาติ.
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2556). “การศึกษาสภาพครัวเรือนเกษตรกรยากจนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตอนล่าง.” *รายงานการวิจัย*. สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร. (2558). *ภาวะเศรษฐกิจการเกษตร ปี 2558*. กรุงเทพฯ : สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์.
- อรทัย อัจฉา. (2554). “การสร้างเสริมพลังอำนาจชุมชนชานาและผลิตภัณฑ์ที่เกิดขึ้น ผ่านกระบวนการนวัตกรรมทางการวิจัย: ประสบการณ์จากอำเภออุซันต์ จังหวัดศรีสะเกษ”. *วารสารประชากรและสังคมมหาวิทยาลัยมหิดล*, 1(2), 1-8.
- เอ็นนู ซื่อสุวรรณ. (2557). *แนวทางการปฏิรูปช่วยเหลือชานาและพัฒนาชานาไทยอย่างยั่งยืน*. กรุงเทพฯ: นิเวศรมาการพิมพ์.

Lasse, Krantz. (2001). The sustainable livelihood approach to poverty reduction. Retrieved January 18, 2014, from: http://www.forestry.umn.edu/prod/groups/cfans/@pub_202603.pdf.

Masoud, Y. & et al. (2015). Predicting Farmers' water conservation goal and behavior in Iran. *Journal Elsevier*, 47(September 2015). 401-407.

Steiger, J.H. (1990). "Structural model evaluation and modification: An internal estimation approach." *Multivariate Behavioral Research*, 25(2), 173-180.

United Nations Development Programme. (1994). *Human development report 1994*. New Dimensions of Human Security, United Nations Development Programmer.

